

UOT 316.75

M.T.Nəbili

AMEA Fəlsəfə və Sosiologiya İnstitutu
muxtar.nebili@mail.ru

MÜASİR DÜNYADA İDENTİKLİK PROBLEMİ

DOI: 10.30546/170899876.72.2.2024.014

Açar sözlər: *identiklik, müasirlik, qloballaşma, identikliklərin böhranı, fərdi və kollektiv identiklik*

İdentiklik bir problem olaraq intibah dövründə, anlayış kimi isə Qərb cəmiyyətlərində modernin məhsulu olaraq yaranmışdır. Hazırda o, fənlərarası kontekstdə konseptuallaşdırılır və təsnif edilir. İdentiklik məfhumunun bütün çoxmənəhəlliliyinə baxmayaraq, istifadə edildiyi zaman qorunub saxlanılan substantiv əsası vardır. O, evristik xassələrə malikdir və müasir sosial münasibətlərin öyrənilməsi üçün müvafiq konseptual matrisə kimi qəbul edilir. Nəticə etibarilə şəxsiyyətin transformasiyası cəmiyyətdəki dəyişikliklərlə sıx bağlıdır ki, bunu identiklik haqqında olan bütün nəzəriyyələr sübut edir.

M.T.Набили

ПРОБЛЕМА ИДЕНТИЧНОСТИ В СОВРЕМЕННОМ МИРЕ

Ключевые слова: *идентичность, современность, глобализация, кризис идентичностей, индивидуальная и коллективная идентичность*

Идентичность как проблема возникла в эпоху Возрождения, а как концепция она возникла как продукт современности в западных обществах. В настоящее время оно концептуализируется и классифицируется в междисциплинарном контексте. Несмотря на всю неоднозначность понятия идентичности, оно имеет содержательную основу, сохраняющуюся при его использовании. Оно обладает эвристическими свойствами и считается актуальной концептуальной матрицей для изучения современных социальных отношений. В результате трансформация личности тесно связана с изменениями в обществе, что подтверждают все теории идентичности.

M.T.Nabili

THE PROBLEM OF IDENTITY IN THE MODERN WORLD

Keywords: *identity, modernity, globalization, identity crisis, individual and collective identity*

Identity as an issue arose during the Renaissance, and as a concept, it emerged as a product of modernity in Western societies. It is currently being conceptualized and classified in an interdisciplinary context. Despite all the ambiguity of the concept of identity, it has a meaningful basis that is preserved when used. It has heuristic properties and is considered a relevant conceptual matrix for the study of modern social relations. As a result, personality transformation is closely related to changes in society, which is confirmed by all theories of identity.

İdentiklik bir problem olaraq intibah dövründə (XIV-XVI əsrlərdə) yaranmışdır. Buna səbəb Qərb cəmiyyətində ideoloji, sosial-mədəni, iqtisadi, siyasi, dini və coğrafi dəyişikliklər və bununla bağlı şəxsiyyət haqqında yeni fikirlərin meydana çıxması idi. Bu dəyişikliklərin identikliklə əlaqəsi tarixdə ilk dəfə insan üçün çoxlu seçim imkanlarının yaranması idi. Başqa sözlə, həmin dövrün insanı seçim etdikdən sonra şüur və düşüncəsinə xitab edərək özünü tanımaq, şəxsiyyətini inkişaf etdirmək üçün potensial qabiliyyətlərini üzə çıxarmaq imkanı əldə etmiş oldu.

Ənənəvi cəmiyyətdən fərqli yeni, müasir tip cəmiyyət artıq XVIII əsrdən başlayaraq insan həyatına bir çox yeniliklər gətirdi [1, s.5.]. Kəndlinin feodaldan həm şəxsi, həm də iqtisadi cəhətdən asılı olduğu ənənəvi cəmiyyətdən fərqli olaraq, müasir insanın öz həyatı haqqında bir tərcümeyi-hal kimi təsəvvürü yaranmağa başladı. O, öz həyatını, bir qayda olaraq, artıq karyera yüksəlişi ilə əlaqələndirməyə başlayır.

Baumaysterin göstərdiyi kimi [11, s.265], identiklik anlayışı qərb cəmiyyətlərində yalnız təxminən 1800-cü ildən maarifçilik, sənaye və demokratik inqilablar, feodalizmin tənəzzülü [13, s. 16], dini hakimliyin aşınması və romantizmin yüksəlişi fonunda ciddi problemə çevrildi. Cəmiyyətin fundamental dəyərlər konsensusu dağılır, fərdin özü üçün integrativ dünyagörüşünün formalaşması getdikcə daha çox zərurətə çevrilirdi. Sürətli sosial dəyişikliyə və diferensiasiyaya uyğunlaşmağa imkan verən zamanla davamlı şəxsi identiklik hissini təmin edəcək identiklik modeli lazım idi. Müasirlik mövcud xarici sosial strukturları destabilizə etdi və qanunsuzlaşdırdı. Belə ki, davamlılıq hissini dəstəkləyən amillər (coğrafiya, icma, məşğulluq, sinif və s.) sabitsizləşdirildi; fərqləndirmə hissini təmin edənlər (mənşə, sosial status, cinsiyyət, əxlaqi xarakter, din və s.) isə qeyri-qanuni elan edildi.

Müasir insanın həyatı daim seçim etmək imkanı və sosial yaradıcılıqla sıx bağlıdır. Müasir cəmiyyətdə şəxslərarası münasibətlər (amma haradasa bir az, haradasa bir az çox), qohumluq və qəbilə ənənələrindən azaddır [6]. Müasir insan öz fərdiliyini və azadlığını yaxşı dərk edir və bir çox hallarda valideynlərindən, ailədən, rəhbərlikdən, kilsədən və s. azad olan bir şəxs kimi uğurlu sayılır [3, s.98].

Bu proseslər iyirminci əsrdə gücləndi və müharibədən sonrakı kapitalizmin və kütləvi istehlakın hədsiz genişlənməsi ilə daha da kəskinləşdi. Eyni zamanda

müasirlik orta sinfin yaranmasına da şərait yaratmış oldu. Bu sinfin formalaşması, cəmiyyətin böyük bir hissəsi üçün identiklik böhranı yaradan əvvəlki sosial, mədəni və psixoloji hazırlığı üstələyən sərvətin formalaşmasını tələb edirdi.

Sonradan yüksək müasirlik və qloballaşma şəraitində sabit identikliyi daha da çıxılmaz və çətinləşdirən “hiperdiferensiasiya” baş verdi. Məhz bu kontekstdə E.Erikson böyük şöhrət qazandı, 1966-cı ildə keçirilən sorğuda o, Anna Freyd və Haynz Hartmann ilə birlikdə öz dövrünün üç ən görkəmli psixiatr və psixoanalitikindən biri kimi yer tutdu. Lakin bu yüksək təsir nöqtəsindən sonra Eriksonun statusu sürətlə aşağı düşməyə başladı. Tənqidlər bir çox dairələrdən gəldi: marksistlər və digər radikalılar eqo psixologiyasının sadə siyasi anlayışını və onun cəmiyyətə uyğunlaşmanın layiqli məqsəd olduğu fərziyyəsini tənqid edirdilər; digər məktəblərin psixoanalitikləri sistemətiq olaraq eqo psixologiyasının nəzəri əsaslarına hücum etdilər; feministlər burada gender qərəzliliyi aşkar etdilər.

Eriksonun fənlərarası yanaşması nəticəsində psixi xəstəliklərin öyrənilməsi və müalicəsində neyrobiologiya və psixofarmakologiyaya doğru ümumi bir dəyişiklik, irəliləyiş oldu. Bu vəziyyət daha sonra poststrukturalist və postmodernist şəxsiyyət nəzəriyyələrinin meydana çıxması ilə daha da kəskinləşdi. Nəticə etibarilə, yuxarıda gördüyümüz kimi, 1990-cı illərə qədər identiklik anlayışı o qədər müxtəlifləşdi ki, konseptual sərtliyin olmaması onun inkişafını demək olar ki, iflic etdi. Baumayster identiklik anlayışının tarixi ilə bağlı araşdırmasını belə yekunlaşdırdı: “İdentikliyin problemlı təbiətinin son səbəbi... təklif oluna bilər. İdentifikasiya – qeyri-adekvat kontekstual çərçivə və reallıqla qeyri-reallığı ağılsızcasına qarışdırın konsepsiya ilə özünü əlaqələndirmə nəzəriyyəsidir” [11, s.265].

İdentikliklərin böhranı

İdentiklik böhranları müasir cəmiyyətin inkişafının xüsusiyyətinə çevrilir. E.Erikson identikliyi insanın bütün həyatı boyu baş verən, dinamik proses şəklini alan fərdin daxili davamlılığı və eyniliyi kimi müəyyən edir. Onun fikrincə, fərdi, şəxsi və sosial səviyyələri vurğulayan çoxsəviyyəli identiklik strukturu inkişaf etdirir. O, identikliyin öyrənilməsində vahid inteqrativ yanaşma ortalığa qoyur. E.Eriksona görə, identiklik böhranları insanın həyatında əvvəlki identikliklərin yararsız hala düşdüyü situasiyada yaranan əsas məqamlardır.

21-ci əsrin əvvəllərində elmi-texniki tərəqqinin sürətlənməsi ilə əlaqədar sosial münasibətlər və əlaqələr yüksək mobillik (ailə, sınaq nikahları), məkan, əmək) ilə xarakterizə olunur. Sürətlə dəyişən dünyada ailə, dövlət, kilsə, təhsil, peşə kimi ənənəvi sosial institutlar öz əvvəlki sabitliyini itirmiş və nəticədə çoxlu və həssas/çevik sosial və şəxsi kimliklər meydana gəlmişdir. Xüsusilə meqapolislərin sakinləri üçün həyat tempinin sürətliliyi insanları yeni

identikliklər seçməyə sövq edir. Belə ki, insanın yeni, əvvəllər mövcud olmayan identiklik növlərinə malik olduğu halda, ənənəvi identikliklərin yoxa çıxmadığı, öz mənasını itirdiyi identifikasiyanın forma və növlərinin dəyişməsi prosesini A.N.Krılov **“identikliklərin təkamülü”** kimi xarakterizə edir [3, s.100].

Müasir cəmiyyət insana identifikasiya üçün alternativ imkanlar təklif edir və buradan da yeni identiklik növləri meydana çıxır, məsələn, virtual və korporativ həyat tərzii identikliyi və s.

Virtual identiklik insana öz “mən”ini, yaşını, xarici görünüşünü, cinsini, istənilən identikliyi (həm real, həm də xəyali) qurmağa və onlayn icmalarda mövcud olmağa imkan verir. Şəbəkə icmaları – kommunikasiya şəbəkələri istifadəçilərinin xüsusi sosial birlikləridir və onların möhkəmliyi virtual məkanda ümumi diskurs əsasında təmin olunur. Özünü təqdim etmə və özünüidentifikasiya insanın öz mövzularını, postlarını yaratması, müzakirələrdə iştirakı ilə baş verir, çoxlu öz müqəddəratını təyin etmə imkanı yaranır, şəxsi identiklik daim dəyişən konstruksiyaya çevrilir.

Korporativ identiklik nəzəriyyəsi XX əsrin 50-ci illərində yaranmışdır. A.N.Krılov hazırda identikliyin transformasiyasını iqtisadiyyatın qloballaşması, beynəlxalq əməkdaşlığın və ümumi əməkdaşlığın artması [5, s.1167]; marketing kommunikasiyalarının və brendinqin aqressiv təsiri nəticəsində dəyər qavrayışlarında dəyişikliklərlə; virtual identikliyin istehsalına imkan verən yeni kommunikasiya formalarının və WEB2.0-in yaradılması; formalarından biri təşkilatla eyniləşdirmə olan fərdin sosiallaşma və eyniləşdirməyə olan daxili ehtiyacı ilə əlaqələndirir [5, s.1166]. Korporativ identikliyin formalaşması zamanı identikliyin idarə edilməsi və ya identikliyin menecmenti, yəni istifadəçi tərəfindən İnternet resurslarından, məsələn, Instagram, X, Facebook və s.-dən istifadə edərək öz identiklik sisteminin yaradılması və təşviqi yaranır. Hazırda sosioloqlar və psixoloqlar diaqnostik metodlar, korporativ identikliyin formalaşma səviyyəsinin ölçülməsi və qiymətləndirilməsi alətləri və üsulları üzərində işləyirlər.

İdentiklik və qlobalizm

İndi isə bəzi identiklik nəzəriyyələrinin qloballaşma ilə əlaqəsini nəzərdən keçirək. Bunun üçün E.Giddensin yüksək müasirlik şəraitində “risk cəmiyyəti” nəzəriyyəsinə müraciət edək. Giddensə görə, “yüksək müasirlik şəraitində” özünüidentifikasiya lokal və globalın əks qütbləri hesab oluna bilər (16, s.32). Niyə? Onun fikrincə, cəmiyyətdə ənənələrin təsiri azaldıqca, gündəlik həyat lokal və global qarşılıqlı əlaqəni nəzərə alaraq, insanları müxtəlif həyat tərzii seçimlərinə bir o qədər həvəsləndirir. Daha sonra sosioloq əlavə edir: “özünüidentiklik ... refleksiv şəkildə başa düşülən mənlikdir” [16, s.244]. Giddensin özünüidentiklik anlayışının mərkəzində gündəlik “xaos” qarşısında təhlükəsizlik hissindən azad inam dayanır [16, s.37]. Bu inamın özü başqalarının etibarsızlığına və ətrafdakı sosial mühitə inam yaradır [21].

E.Giddens identiklik və özünüidentikliyi fərdin gündəlik həyatında yaranan və qorunan müasir cəmiyyətin mədəni hadisələri hesab edir. İdentikliyin strukturunda o, bipolyar kontinuumu – mütləq uyğunlaşma (konformizm) və özünüqapanmanı müəyyən etdi.

Giddensə görə, refleksiv düşüncələr əsrində institut və təşkilatların nisbi tənəzzülü ilə birgə bizə ambivalentlik və təsadüfiliyə uyğunlaşma hissləri aşılır və buna görə də “insanlar konkret vəziyyətlərlə üzləşmək üçün istifadə edə biləcəkləri qaydaları axtarıb tapmalıdırlar”. Onlar öz identiklikləri arasında yenilikçi qaydalara əməl etməlidirlər” (18, s.3). Laşın fikrincə, identikliklər, məcazi mənada desək, əl altında olan istənilən materialdan pragmatik qaydada qurulur. İdentiklik müəyyən bir şəkildə əldə edilən və sonra qorunan bir şey olmaq əvəzinə, davamlı bir tikinti, dəyişiklik və inkişaf layihəsinə çevrilir. Lakin o, belə keçici konstruksiyanın hansı psixoloji substrata söykənməsini və onun sosial dəyişikliyin dinamik şəraitində inteqral identikliyi saxlamaq üçün açıq şəkildə zəruri olan enerjiləri necə səfərbər etdiyini izah etmir. Laş öz tədqiqində yüksək müasirlik dövründə “ənənəvilikdən uzaqlaşmanın” müxtəlif aspektlərinin oxşar təhlilini təklif edir [15, s.120-128]. Orada identiklik dəfələrlə müxtəlif müəlliflər tərəfindən müzakirə edilən sosial dinamikanın əsas komponenti kimi çıxış edir. Məsələn, Hilasın [15, s.4] izah etdiyi kimi, ənənəvi cəmiyyətlərdə yersiz danışmağa cəhd edənlər dəyərdən düşürlər: “İdentiklik diskursiv müzakirə predmetinə çevrilməkdənsə, ona uyğunlaşdırılır. Doğrudan da, müəllifin identiklik məsələsini şişirtməsi şeylərin nizamını qanuniləşdirməyə xidmət edən diskursları şübhə altına alır. Bununla belə, ənənələrdən uzaqlaşmış cəmiyyətdə identiklik sistemlər daxilində qurulur [13]. Ümumilikdə, bu kimliklər “mədəni kimlik və insanların öz həyatları və ətraf mühit üzərində nəzarəti naminə qloballaşma və kosmopolitizmə meydan oxuyur” [14 s.2]. Kastellsin identiklik modelində identikliyin zaman və məkanda özünü təmin edən və məna meyarlarına uyğun olaraq köməkçi kimlikləri və sosial rolları təşkil edən ilkin identiklikdən ibarət olduğu fikri irəli sürülür.

Fərdi identiklik, aktyorun özünün digər məna mənbələrinə üstünlük verdiyi mədəni atributlar əsasında qurulur və dominant sosial institutlar və sosial rollar mənanın ilkin mənbələri ola bilsələr də, onlar insanın identikliyinə bir hissəsini yalnız o halda təşkil edir ki, sosial aktyorlar onları daxililəşdirir (interiorizasiya edir) və öz mənalərini onun ətrafında qururlar. Beləliklə, identiklik aktiv quruculuq prosesi kimi qəbul edilir. Eləcə Kastels də “məna”-nı “sosial aktyor tərəfindən öz hərəkətinin məqsədinin simvolik eyniləşdirilməsi” kimi qəbul edir [14 s.7]. Bu cür yanaşma Laşın “identikliklər brikolajı” ilə uyğun gəlir. Bununla belə, hər hansı bir identikliyin ala biləcəyi spesifik forma güc münasibətləri məsələsidir və Kastels burada üç əsas növü müəyyən edir: hökumət sistemlərini dəstəkləyən identikliyin legitimləşdirilməsi; bu sistemlər tərəfindən kənarlaşdırılanların mübarizələrini əks etdirən müqavimət

identiklikləri; və ümumi sosial quruluşun transformasiyasını nəzərdə tutan yeni identikliklərin qurulmasını əsas götürən layihə identikliyi. Bu üç identiklik növü üç uyğun kollektiv tipin yaranmasına səbəb olur: müvafiq olaraq, bazar və onun qanuniləşdirici institutlarından ibarət vətəndaş cəmiyyəti; bazar proseslərinin yaratdığı marginallaşmaya kollektiv müqavimət nəticəsində formalaşan icmalar və “insanların öz təcrübələrində vahid məna əldə etdikləri kollektiv sosial aktor” formalaşdırarkən bazarlardan və icmalardan kənarda dayanmağa çalışan subyektlər [14 s.10]. Bu mənada subyektlər sadəcə müqavimət göstərməkdən daha çox sosial transformasiyaya meyillidirlər. Hal-hazırda ən vacibi kollektiv şəxsiyyətin formalaşmasının ikinci forması - icmadır. Həqiqətən də, Kastelsin fərziyyəsində mərkəzi fikir ondan ibarətdir ki, “sosial dəyişiklik prosesinin əsasını təşkil edən subyektlərin konstitusiyası bizim müasirlik və gec müasirlik dövründə bildiyimizdən fərqli bir yol izləyir: yəni subyektlər, formalaşdıqları zaman artıq dağılma prosesində olan vətəndaş cəmiyyətləri əsasında deyil, qloballaşmaya qarşı kollektiv müqavimətin davamı və ifadəsi kimi təşəkkül tapır [14, s.11].

Fərdi və kollektiv identikliyə ehtiyac müasir dünyada böhran hadisələri ilə əlaqədar getdikcə daha da kəskinləşir və bu, ümumiyyətlə “sosiallığın tükənməsi və tənəzzülü” (J.Bodriyar) kimi təsvir edilə bilər. Qloballaşma ənənəvi cəmiyyəti insanların həyatının əsaslarının məhv edildiyi və kollektiv identikliklərin parçalandığı “riskli cəmiyyətə” (U.Bek) çevirir. Söhbət ailə, peşəkar icmalar, siniflər, milli dövlətlər və mədəniyyətlər kimi ənənəvi sosial institutların dağılmasından gedir. Onları kütlə, “səssiz əksəriyyət” əvəz edir ki, bunları Bodriyar sosial olanı özünə tabe etdirən “qara dəlik”lə müqayisə edir. Düzdür, bəzi tədqiqatçıların, məsələn, M.Kastelsin hesab etdiyi kimi, müasir informasiya cəmiyyətində “müqavimət göstərən identiklik” submədəniyyəti mövcuddur ki, o, ənənəvi din, millət və ailə dəyərlərinə, habelə yeni ictimai hərəkətlərin dəyərlərinə (ekoloji, qadın hərəkəti və s.) arxalanır. Bununla belə, postmodern mədəniyyəti səciyyələndirən neqativ (şəxsin özünü tam identifikasiya imkanları baxımından) meyillər hələ də üstünlük təşkil edir. Şəxsiyyətin inkişafının bütün mərhələlərində şəxsi və kollektiv identiklik arasındakı əlaqə aydın görünür.

Məşhur alman filosofu V.Höslə insan identikliyinə iki əsas cəhətini müəyyən edir: bədən və şüur. Əgər fərdi bədən digər insanların müəyyən bir şəxsi tanınmasına imkan verən ən vacib amildir, o zaman bədənə uyğun sosial institutların simvolları son dərəcə vacibdir ki, bir kollektiv digərini özü üçün müəyyən edə bilsin. Şəxsi identikliyin digər mühüm amili – şüur (yaddaş) institutunun mifik və tarixi ənənələri ilə formalaşan yaddaşına uyğundur. Fərdlər kimi mədəniyyətlər də bütövdür; onlar öz tərkib dəyər sistemləri, kateqoriyaları, simvolları və dilləri vasitəsilə dünyanın ardıcıl və realığa uyğun surətinə və özlərinin obrazına köklənirlər [2, s.117].

Kollektiv identikliyin ənənəvi formalarının parçalanması təhlükəsi təkcə sosiallığın “tükənməsi” və “degenerasiyası”, sosial əlaqələrin minimuma enməsi, insanın “birölcülü” olması deyil, həm də sosial ənənə ilə birlikdə özündə daşdığı ümumbəşəri mənəvi dəyərlərin məhv olmasıdır. Onların qorunub saxlanılması və tanınması, V.Höslenin haqlı olaraq iddia etdiyi kimi, identiklik böhranlarını aradan qaldırmaq üçün əsas şərtidir [10, s.119].

Ənənəvi əxlaqın bu gün, məsələn, internetdə meydana çıxan yeni kollektiv kimlik formalarında qorunub saxlanacağına əmin ola bilərikmi? Bəzən belə bir nöqteyi-nəzər ifadə olunur ki, buna lüzum yoxdur, əxlaqi dəyərlər tarixən dəyişkəndir və çox güman ki, ənənəvi olandan köklü şəkildə fərqlənən tamamilə fərqli bir əxlaq, cəmiyyətin və fərdin iradəsinin digər normativ obrazları formalaşdırılmalıdır.

Fikrimizcə, insanın ümumi mahiyyəti (tayfa kimliyi) qorunub saxlandığı halda insan əxlaqi köklü şəkildə dəyişə bilməz. Məhz ümumi identiklik, fərdin identifikasiyası və özünüidentifikasiyası dəyər və normalar sistemini təyin edən kollektiv eyniliyin ən yüksək formasıdır. Kollektiv identikliyin bəzi yeni formaları sosiallığa dağıdıcı təsir göstərirlər. Kollektiv kimliyin ənənəvi formalarına gəlincə, milli, mədəni, gender, peşəkar və s. – onda onların hamısı, əlbəttə ki, öz əhəmiyyətini itirmir və şəxsi özünüidentifikasiya üçün (ən azı yaxın gələcəkdə) zəruri olaraq qalır. İnsan öz təbiətini dərk etmək, "böyümək" üçün fərd olaraq bir sıra addımlardan keçməlidir. Sosial sistem bütün aspektləri, müxtəlifliyi ilə fərd üçün vacibdir, çünki fərdin özü potensial olaraq çoxşaxəlidir.

Fundamental elm səviyyəsində identiklik probleminin məzmununda mövcud dəyişikliklərin təhlili “mümkün identiklik” adlanan nisbətən yeni konsepsiyanın yaranmasına səbəb oldu (H.Marcus, P. Nurius, M. Sinirella). Bu konsepsiya çərçivəsində məsələ təkcə bir şəxsin müəyyən qrupa və dövrə “sığma” bacarığından deyil, həm də öz keçmişini, indisini və gələcəyini rəşional olaraq əlaqələndirmək qabiliyyətindən asılıdır. Dəyəri mədəniyyətdə çoxdan müəyyən edilən “zamanların əlaqəsi”nin bu anlayışı, fərd öz gələcəyini unikal şəkildə qurarkən yeni sosial qrupların, zamanın dəyişmələrinin sürətlərinin və modellərinin meydana çıxması və modifikasiyası zamanı xüsusilə vacibdir. Təbii ki, qloballaşma proseslərinin inkişafı, xüsusən də multikultural cəmiyyətin formalaşması kontekstində belə bir vəzifənin mürəkkəbliyi artır [20, s.23].

Çoxsaylı eynilik ənənəvi cəmiyyətlərdə də tanınan bir hadisədir, çünki onlarda insan həmişə müəyyən etnik qrupa, müəyyən bir peşəyə mənsubdur və müəyyən rolları yerinə yetirir. Məşhur metodda - M. Kun və T. MakPartlendin "Mən kiməm?" testində — insanların özlərini üzvlük qruplarına bölünməsinin dörd səviyyəsi müəyyən edilmişdir: “fiziki mənlik”, “sosial mənlik” (sosial rol), “reflektiv mənlik” (fərdi davranış tərzi) və nəhayət, “transsendental mənlik”

(müərrəd əks etdirmə: “Mən yaşayıram” və ya “Mən Kainatın bir hissəsiyəm”). Başqa sözlə desək, identikliyin fərd tərəfindən müəyyənləşdirilməsinin bir “iyerarxiyası” var. Hər bir konkret vəziyyətdə identikliklərdən biri şəraitdən asılı olaraq daha əhəmiyyətli ola bilər. Lakin dünyanın prinsipinə yeni təşkili şəraitində qlobal proseslər situasiya və şəraitin özünü dəyişdirir və müxtəlif üzvlük qruplarının əhəmiyyət səviyyəsi də müvafiq olaraq dəyişir [20, s. 124]. Əgər bütün bu məsələləri qeyri-müəyyənlik şəraitində həll etmək lazım olduğunu düşünsək, o zaman problemin nə qədər mürəkkəb və aktual olduğu aydın olar.

Eyni zamanda, sosial kimliyin formalaşmasında ən azı iki istiqamət özünü göstərir. Bir tərəfdən, hər bir fərdin mənimsədiyi dəyərlər sisteminin “uyğunlaşdırılması” lazımdır. Burada özünüidentifikasiya üçün əhəmiyyətli olan dəyərlər haqqında razılıq nəzərdə tutulur ki, müxtəlif mədəniyyətlərin nümayəndələri arasında ənənələrin nəsildən-nəslə ötürülməsi şərti olaraq müəyyən edilir. Bunu yeni şəraitə fərdi uyğunlaşmanın “üfüqi istiqaməti” adlandırmaq olar. Digər tərəfdən, şəxsiyyətin özünəməxsus “iyerarxiyası” haqqında təsəvvürlərin genişlənməsi – üzvi olduğu ənənəvi sosial qruplar, tanış yaşayış yerlərindən tutmuş qlobal cəmiyyətdə onun identikliyinə yeni səviyyələrinin yaranmasına səbəb olur. Bunu da şərti olaraq sosial kimliyin formalaşmasının “şaquli istiqaməti” adlandırmaq olar. Üstəlik, “üfüqi istiqamətdə” multikultural şəraitdə yaşamaq üçün kifayət qədər təcrübə artıq toplanmışdır: mədəniyyətlərin dialoqunu saxlamaq üçün bir vasitə hazırlanmışdır – “yad” ilə qarşılaşmanın mədəni şokunu aradan qaldırmağa imkan verən mədəniyyətlərarası ünsiyyət [20, s.123]. Qeyd edək ki, bu yanaşmalar qlobal cəmiyyətdə şəxsiyyətin “üfüqi” əlaqələri məsələsinin həlli üçün müəyyən zəmin yaratmışdır. İkinci, “şaquli istiqamət”ə gəlincə, onun çərçivəsində sosial kimliyin formalaşması, görünür, daha böyük çətinlikləri özündə ehtiva edir. Onlar qloballaşma prosesi ilə əlaqələndirilir, məsələn, qlobal bazara sadıq olan bürokratik institutlar, beynəlxalq təşkilatlar və ənənəvi olaraq milli iqtisadiyyatın inkişafına diqqət yetirən yerli elitalar. Lakin hər iki halda fərdin sosial əlaqələr sisteminə daxil olmaq barədə qərar qəbul etməsi prosesi mürəkkəbləşir və qeyri-müəyyənliklərin sayı daha da artır. Təsədüfi deyil ki, müasir sosioloji konsepsiyalarda qlobal və lokal proseslər arasında əlaqəni dəqiq müəyyən etmək üçün nəzərdə tutulmuş “qlobalizm” kimi yeni bir anlayış ortaya atılmışdır [8].

Kollektivlik və kollektiv eyniləşdirmələr sosiologiya və sosial antropologiyanın konseptual əsaslarının ən mühüm komponentləridir. Onlar haqqında danışmadan biz heç nə haqqında sosioloji düşünə bilmərik. Hətta özünüdərk etmə intimliyinə cins, etnik mənsubiyyət və qohumluq kimi identifikasiyalar daxildir ki, onlar həm də qəti şəkildə kollektivdirlər. Bununla belə, “fərd” kifayət qədər asan başa düşülən məfhum olsa da, insan aləminin

həm də ayrı-ayrı fərdlər tərəfindən məskunlaşması mənasında “kollektivlik” daha mücərrəd və anlaşılmazdır.

Beləliklə, "kollektivlik" nədir? Sosiologiyada və sosial antropologiyada kollektivlik özünü oxşar hesab edən, oxşar davranış və şəraitə malik olan fərdlərin məcmusu kimi qəbul edilir. Kollektivliyin bu iki aspekti çox vaxt birlikdə konseptuallaşdırılır: kollektiv özünü identifikasiya edən oxşar davranış və şəraitdən yaranır və ya əksinə. Kollektivlərin bu anlayışı 19-cu əsrin sonu və 20-ci əsrin əvvəllərində sosiologiyada üstünlük təşkil edirdi və hələ də müasir sosial nəzəriyyənin əsasını təşkil edir. Davranış nümunələrinin bu davranışa səbəb olduğu düşünülen prinsiplərə çevrilməsinə imkan verən səbəbiyyət modellərini insan dünyasına tətbiq etmək cəhdlərinin hamısı olmasa da, əksəriyyətinin əsasını təşkil edir [19, s. 104]. Bu, iki müxtəlif növ kollektivin və buna görə də kollektiv eyniləşdirmənin iki fərqli rejimi olduğunu göstərir. Birinci halda kollektivin üzvləri özlərini belə tanıya bilirlər: onlar kim (və nə) olduqlarını bilirlər. İkinci halda üzvlər öz üzvlüyündən və hətta kollektivin mövcudluğundan xəbərsiz ola bilirlər. Birincisi, üzvləri tərəfindən tanındığı üçün mövcuddur; ikincisi, onun müşahidəçilər tərəfindən tanınması ilə müəyyən edilir. Bununla belə, Nadel [19, s.80] bunların iki fərqli kollektivlik olmadığını vurğulamaqla haqlıdır [17]. Əksinə, onlar qarşılıqlı fəaliyyətə, “birgə fəaliyyətdə olan fərdlərə” baxmağın müxtəlif yollarıdır. O, heç birinin digərindən daha "real" və ya konkret olmadığını israr etməkdə eyni dərəcədə haqlıdır: hər ikisi "birgə fəaliyyət" haqqında məlumatlara əsasən abstraksiyalardır. Bu müxtəlif abstraksiya növləri qruplar və kateqoriyalar arasında əsas konseptual fərq üçün əsas yaradır. Sosioloqlar bir sıra gündəlik müzakirələrdə və eyniləşdirmə təcrübələrində kollektiv eyniləşdirməyə xeyli diqqət ayırırlar. Qrup identikliyi kollektiv daxili tərifin məhsuludur. Başqaları ilə münasibətlərimizdə biz oxşarlıqların və fərqlərin müəyyən edilməsinə etibar edirik və bu prosesdə qrup şəxsiyyəti yaradıırıq. Eyni zamanda, bir qrupa mənsub olmağımızla bağlı şüurumuz başqalarını təyin edir və onlarla əlaqələr yaradır. Beləliklə, qrup identifikasiyasından az olmayan kateqoriyalara ayırma ümumi qarşılıqlı prosesdir, bu halda kollektiv xarici müəyyənləşmədir. Məsələn, başqalarını müəyyən etmək – onları bizim qəbul etdiyimiz meyarlara uyğun olaraq anlamaq – çox vaxt özümüzü tanıtmə prosesinin bir hissəsidir. Daha geniş şəkildə desək, kateqoriyalara ayırma mürəkkəb insan dünyasını anlamağa və proqnozlaşdırma bilmə üsulumuza ümumi və zəruri töhfədir. Tanımadığımız insanları məlum kateqoriyaların üzvləri kimi müəyyən etmək bacarığımız bizə ən azı onlardan nə gözlədiyimizi bildiyimiz illüziyasını yaratmağa imkan verir. Beləliklə, ən ciddi mənada qruplar və kateqoriyalar yalnız sosioloqun nəzərində mövcud olsalar da, onlar arasındakı konseptual fərq ümumi qarşılıqlı prosesləri, kollektiv eyniləşdirmənin xarici və daxili aspektlərini əks etdirir. Bu o deməkdir ki, qruplar və kateqoriyalar sosioloji

təxəyyülün məhsullarından daha geniş mənaya malikdirlər. Bura aşağıdakı mülahizələri də daxil etmək olar: qrup üzvlüyü fərdlər üçün mənə daşıyır, sosial kimliyi və özünə hörməti təmin edir; qrup üzvlüyü qrupdan kənar üzvlərə qarşı ayrı-seçkilik etməyə həvəsləndirmək üçün kifayətdir, onlar öz qrupları daxilindəki oxşarlıqları və öz qrupları ilə kənar qruplar arasındakı fərqləri şişirdirlər; qruplar arasında müqayisə və qiymətləndirmə qrup daxilində daxili oxşarlıqların və xarici fərqlərin qarşılıqlı təsiri yolu ilə fərqlərin yaradılması və saxlanması ilə mümkündür; qruplar müsbət sosial qiymətləndirməni və kollektiv heysiyyətini inkişaf etdirmək üçün digər qruplardan fərqlənir və onlara qarşı ayrı-seçkilik aparırlar; özünü təyin etmək üçün stereotip kateqoriyalardan istifadə edərək, fərdlər kollektivlər yaradırlar; fərdlər özlərini aid olduqları kontekstdən və qarşılaşdıqları şəraitdən asılı olaraq fərqli kateqoriyalara ayırırlar.

Amerikalı sosioloq S.Hantinqton identikliyin tədqiqində bir neçə əsas məqamı vurğulamışdır: 1) Həm fərdlər, həm də qruplar identikliyə malikdir, fərdlər isə öz şəxsiyyətlərini yalnız qruplar halında əldə edir və dəyişə bilirlər, eyni zamanda bir neçə qrupun üzvü olmaq imkanına malikdirlər və identifikasiyaları əvvəlcədən müəyyən edilmiş parametrlərə əsaslandığı üçün daha az çevikdir. Qrup şəxsiyyətinin əsas parametrləri yox olarsa (məsələn, qrupun yaradılması məqsədi), fəaliyyət üçün yeni motivasiya tapılana qədər qrupun mövcudluğu təhlükə altında qalar. 2) İdentikliklər insanlar tərəfindən istək, zərurət və ya məcburiyyətdən yaranan konstruksiyalardır. Mədəni irsiyyəti (ondan imtina edilə bilər), cinsiyyəti (dəyişdirilə bilər), yaşı (onunla mübarizə aparıla bilər) nəzərə almasaq, insanlar öz şəxsiyyətlərini müəyyən etməkdə nisbətən sərbəstdirlər. İrsi xüsusiyyətlər (millət) yenidən müəyyən edilir və ya tamamilə rədd edilir. Milliyyət anlayışı zaman keçdikcə dəyişir, yeni məzmun kəsb edir. 3) Həm qruplar, həm də fərdlər (daha az dərəcədə) çoxsaylı identikliklərə malikdirlər. Sonuncu “qan qohumluğu”, ərəzi, iqtisadi, mədəni, siyasi, sosial və milli əsasda ola bilər. Sadalanan identikliklərin fərd və ya qrup üçün əhəmiyyəti zaman keçdikcə və vəziyyətdən asılı olaraq bir-birini tamamlayaraq və ya bir-biri ilə ziddiyyət təşkil edərək dəyişir. 4) İdentikliklər müəyyən bir şəxs və ya qrupun digər insanlar və ya qruplarla qarşılıqlı əlaqəsinin nəticəsi olan “mən” ilə müəyyən edilir. Başqaları tərəfindən qavranılması fərdin və ya qrupun özünü şəxsiyyətinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir. Əgər yeni sosial kontekstdə insan özünü kənarda, cəmiyyətdən qovulmuş vəziyyətdə görürsə, o, özünü belə hesab etməyə başlayır (əgər ölkə əhalisinin əksəriyyəti müəyyən bir azlığı geridə qalmış və cahil hesab edirsə, onun üzvləri azlıqlar çox güman ki, bu fikri qəbul edəcəklər, nəticədə bu, onların şəxsiyyətinin bir hissəsinə çevrilir) [9, s.204].

Tarixən identikliyin indiki böhranı yüksək müasirliyi səciyyələndirən dörd mənlilik problemi ilə əlaqələndirilə bilər: 1) Özünüdərkətmənin

problemləşdirilməsi: halbuki müasir dövrdən əvvəlki dövrdə mənlilik şəffaf və olduqca maraqsız hesab edilirdi, iyirminci əsrin “mənl”i yalnız xeyli çətinliklə və bəlkə də mütəxəssislərin (məsələn, psixozanalizdə) köməyi ilə tədqiq edilə bilən geniş bir qitə kimi görünürdü” [12, s.3]; 2) İnsan potensialının dəyərləndirilməsinin artması: müasir dünyəviləşmə axırətin gözləntiləri ilə kifayətlənməkdənsə, bu dünyada özünüreallaşdırmağa yüksək üstünlük verir; (3) İyerarxiyaların dağılması, fərdiyyətçiliyin və sosial mobilliyin yüksəlişi və köklü sosial dəyişiklik potensialı bütün dünyada səy göstərmək üçün yeni kimliklərə çıxış imkanı yaratdı; 4) Özünümüəyyənləşdirmənin yeni çevikliyi: identiklik əvvəllər sərt və proqnozlaşdırıla bilən sosial strukturlar və proseslər baxımından müəyyən edilsə də, onların tənəzzülü şəxsiyyətin və onun tərifinin dəyişən və mütləq olmayan əsaslara söykənməli olması demək idi. Birlikdə götürüldükdə, bu mürəkkəb, bir-biri ilə əlaqəli məsələlər silsiləsi “şəxsiyyət” termininin daşdığı konseptual yükü və onun üzərində tənqidi şəkildə qurulan arqumentlərin niyə problemli olduğunu göstərir. Bu vəziyyət onunla daha da ağırlaşır ki, “identiklik” anlayışı ilkin olaraq mövcud identiklik ideyasını açıq şəkildə özündə ehtiva edirdi. Nəticə etibarı ilə, şəxsiyyətin demək olar ki, qeyri-məhdud dərəcədə parçalanması, dəyişkənliyi və plastikliyini vurğulayan modellər bu əsas konsepsiya ilə ziddiyyət təşkil edir. Eriksonun özü əvvəldən özünü dərk etmək üçün bütün bu yanaşmanı qeyri-konstruktiv, dağıdıcı bir yanaşma kimi tanıyırdı. İdentiklik nəzəriyyələrini müasir cəmiyyətin hərtərəfli təhlilinə daxil etmək üçün sistematik olaraq təsirli səylər göstərilmişdir.

Məlumdur ki, insanın identikliyinə həyatın müxtəlif aspektləri təsir edir, onların təhlilində iki əsas yanaşma fərqlənir. Birincisi, cəmiyyət baxımından şəxsi identifikasiya üçün əhəmiyyətli olan amillərin seçilməsi və müəyyən edilməsi. Onlar həm müsbət, həm də mənlə ola bilər. İkinci yanaşma insanın özü baxımından əhəmiyyətli olan amilləri əhatə edir. Eyniləşdirmə prosesində olan bir şəxs üçün başqalarının, o cümlədən valideynlərinin, dostlarının, həmyaşıdlarının və başqalarının onu başa düşməsi vacibdir. Yəni fərddə onun ətrafındakı insanların üzvi birliyi əsasən insanın müsbət identikliyinə müəyyən edir. Ətrafındakı insanlarla ünsiyyət qurmaqda çətinlik çəkən, əsasən özləri haqqında düşünən və tez-tez öz maraqlarını başqalarının maraqlarından üstün tutan fərdlər kifayət qədər hərəkətliliyi və digər insanlara qarşı mehriban münasibəti olanlara nisbətən daha çox arzuolunmaz identifikasiya faizinə malikdirlər. Əgər insan cəmiyyətdən uzaqlaşma vəziyyətindədirsə, deməli, o, mahiyyətinin dərinliklərində parçalanmağa yaxındır, düşüncə və hərəkətlərində özünə və ətrafına qarşı çıxır. Belə fərd sosial dəstəkdən məhrum olur, aqressivlik, inamsızlıq, şübhə, alkoqolizm, narkomaniya və s. formalarında təzahür edən reflektiv davranış problemləri inkişaf etdirir, bu da insanın şəxsiyyətinin məhvinə və onun əsas kütlədən uzaqlaşmasına səbəb olur [7, s.124-125].

Müasir cəmiyyətdəki mürəkkəb emosional qiymətləndirmələr toplusunda tez-tez mənfi xüsusiyyətlərə, o cümlədən laqeydlilik, ümitsizlik, qorxu, inamsızlıq, fobiya və incikliyə rast gəlinir. Bununla belə, hər bir fərdin sırf şəxsi hissləri bəzən birlikdə hər hansı problemlə qarşılaşdıqda ətrafdakı insanlardan daha optimist və güvənli ola bilər. Y.Levada bu fenomenlə bağlı qeyd edirdi ki, "...insanların sabit və ya əksinə, sürətlə dəyişən sosial mühitdə mövcud olması üçün əvəzsiz şərt müəyyən emosional tarazlığın daim saxlanmasıdır..." [4, s.462]. Bu yanaşmaya görə, bugünkü gərginliyin, bəzi ölkə vətəndaşlarının oriyentasiyasının pozulmasının, münafişələrin qaynaqları insanların mövcudluğunun sosial-iqtisadi mahiyyəti ilə, sevinc və məmnunluq mənbələri isə şəxsi həyat və ailə rifahı ilə bağlıdır.

İnsanın identikliyinə formalaşmasının bəzi səbəblərinə fərdin özünü başqa insanlarla və ya bir qrup insanlarla eyniləşdirmək istəyi, o cümlədən funksional olaraq onun təcrid olunmasına, özünü başqa insanların mühitindən fərqləndirilməsinə yönəlmiş özünəməxsusluğu ilə bağlı ayrıca istəyi daxildir. Əksər hallarda identifikasiya fərdin özünü başqa insanlarla, cəmiyyətlə və ya obyektlə eyniləşdirməsinin emosional-idrak prosesidir. İnsanın identifikasiyası prosesi fərdin xaricində olan xarici mühitin tələblərini onun üçün şəxsən məqbul formaya çevirir ki, bu da onun öz xassələri kimi yaşamağa başlayır. Sosiallaşma mexanizmlərindən biri olan identifikasiya insana cəmiyyətin həyatına və mədəniyyətinə elə qoşulmağa imkan verir ki, o, davranış norma və qaydalarını seçərkən şüurlu şəkildə qərar qəbul edir və özündən razılıq tapır, özünü qorunmuş hiss edir, qanun çərçivəsində hərəkət edir. Cəmiyyətin tələbləri. İnsanın bu cür öz müqəddəratını təyin etməsi çox səviyyəli yaradıcılıq prosesidir [20, s.124].

Əgər hər hansı bir ölkənin siyasəti ayrı-ayrı fərdləri, eləcə də xalqları fərqli şəkildə müəyyənləşdirir, bir-birindən ayırırsa, onlara ədalətli, bərabər qayğı göstərmirsə, birini digərindən etibarlı hesab edirsə, o zaman özgələşmə, narazılıqlar nümayiş olunmağa başlayır. Cəmiyyətdə ağır nəticələrə malik parçalanma baş verir. Bu vəziyyətdən iki çıxış yolu var. Birincisi, özgələşmələr ya ölkə üçün yalnız xammal resursu olmaqla, susqun vəziyyətdə qalmalıdırlar. İkincisi, ya da cəmiyyət bu problemi sivil yolla həll etməli, insanların dövlət qurumlarının bütün səviyyələrində və bütün sferalarında, dövlət, təhsil, hərbi, hüquq-mühafizə və digər strukturlarda bərabər hüquqlar əldə etməsinə, ölkənin iqtisadi, sosial, siyasi, təhsil, mədəni, mədəni həyatında fəal iştirakına şərait yaratmalıdırlar. Cəmiyyətin son variantı açıqdır, burada fərdlərə və etnik qruplara qərəzli inamsızlıq aradan qaldırılır, vətəndaşlar üzərində nəzarət zəifləyir, qanunun aliliyi formalaşır, fərdlər və xalqlar öz seçimləri ilə azadlıq və özünüidentifikasiya hüququ əldə edirlər. Belə bir cəmiyyətdə müxtəlif etnik qrupların və fərdlərin birgə həyatı onların vahid mədəniyyətə malik bir xalq kimi düzgün formalaşmasına gətirib çıxarmalıdır.

Nəticə

Müasir cəmiyyət insana alternativ kimlik imkanları təklif edir və buradan da yeni identiklik növləri meydana çıxır (məsələn, virtual, korporativ həyat tərzii identikliyi və s.). Digər tərəfdən identikliklə bağlı böhranlar müasir cəmiyyətin inkişafının xüsusiyyətinə çevrilir. Qloballaşma ənənəvi cəmiyyəti insanların həyatının əsaslarının məhv edildiyi və kollektiv identikliklərin parçalandığı "riskli cəmiyyətə" çevirir. Söhbət ailə, peşəkar icmalar, siniflər, milli dövlətlər və mədəniyyətlər kimi ənənəvi sosial institutların dağılmasından gedir. Bununla belə, ənənələrdən uzaqlaşmış cəmiyyətdə identikliklər stəmlər daxilində yenidən qurulur. Xüsusilə meqapolislərin sakinləri üçün həyat tempinin sürətliliyi insanları yeni identikliklər seçməyə sövq edir. Belə ki, insanın yeni, əvvəllər mövcud olmayan identiklik növlərinə malik olduğu halda, ənənəvi identikliklərin yoxa çıxmadiğı, öz mənasını itirdiyi identifikasiyanın forma və növlərinin dəyişməsi prosesini "identikliklərin təkamülü" kimi xarakterizə etmək olar. İnsanın ümumi mahiyyəti (tayfa kimliyi) qorunub saxlandığı halda insan əxlaqı köklü şəkildə dəyişə bilməz. İnsan öz təbiətini dərk etmək, "böyümək" üçün fərd olaraq bir sıra addımlardan keçməlidir. Sosial sistem bütün aspektləri, müxtəlifliyi ilə fərd üçün vacibdir, çünki fərdin özü potensial olaraq çoxşaxəlidir.

ƏDƏBİYYAT

1. *Гайденко П.П.* Проблема рациональности на исходе XX века // Вопросы философии, 1991, № 6, с.3-14
2. *Жаркова Е.С.* Идентичность человека в современном мире. Проблема взаимосвязи персональной и коллективной идентичности // Известия вузов. Серия «Гуманитарные науки», 7 (2), с.150-152
3. *Крылов А.Н.* К вопросу о кризисе идентичностей // Знание. Понимание. Умение. Фундаментальные и прикладные исследования в области гуманитарных наук, 2007, №3, с.95-104
4. *Левада Ю.* От мнений к пониманию. Социологические очерки 1993-2000 годов. М.: Московская школа политических исследований, 2000, 576 с.
5. *Назарова М.А.* Трансформация идентичности в обществе // Профессиональное образование в современном мире, 2017, Т.7, №3, с.1163-1168
6. *Парсонс Т.* Система современных обществ / пер. с англ. Л.А.Седова, А.Д.Ковалева / под ред. М.С.Ковалевой. М.: Аспект Пресс, 1998, 270 с.
7. *Салихов Г.Г.* Проблема идентичности в условиях глобализации // Век глобализации, 2011, №1, с.122-129
8. *Стефаненко Т.Г.* Этнопсихология. М., 2003, 320 с.
9. *Хантингтон С.* Кто мы? Вызовы американской национальной идентичности. М.: АСТ, 2004, 632 с.
10. *Хёсле В.* Кризис индивидуальной и коллективной идентичности // Вопросы философии. 1994, №10, с.112-123

11. *Baumeister R.* Identity. Cultural Change and Struggle for Self. N.Y., Oxford. 1986, p.30
12. *Baumeister R.* The Self in Social Psychology, Philadelphia: Psychology Press, 1999, p.20
13. *Bendle F. Mervyn.* The crisis of 'identity' in high modernity // *British Journal of Sociology*, 2002, No. 53, Issue 1 (March 2002), pp.1-18
14. *Castells M.* The Power of Identity. Oxford: Blackwell, 1997
15. *Heelas P., Lash S. and Morris P. (eds)* Detraditionalization. Oxford: Blackwell, 1996
16. *Giddens A.* Modernity and Self-Identity. Cambridge: Polity, 1991, 256 p.
17. *Jenkins Richard.* Social identity – 3rd ed. Routledge. London and New York, 2008, 257 p.
18. *Lash S.* Another Modernity, A Different Rationality. Oxford: Blackwell, 1999, 253 p.
19. *Nadel S. F.* The Foundations of Social Anthropology. London: Cohen and West, 1951, 25 p.
20. Андреева Г. М. Личность в поисках идентичности в глобальном мире / https://www.lihachev.ru/pic/site/files/lihcht/2008/01_sek_1/03_andreeva.pdf
21. Балич Н. Л. Социальная идентичность: теоретико-методологические основания социологического анализа / <https://cyberleninka.ru/article/n/sotsialnaya-identichnost-teoretiko-metodologicheskie-osnovaniya-sotsiologicheskogo-analiza>

Redaksiyaya daxil olub 06.04.2024